

Het hoofdorgel in de Westerkerk herbouwd. Anno 1992

De hernieuwde kennismaking met het herbouwde hoofdorgel in de Westerkerk gebeurde tijdens het evenement "Mokum Zingt" op zondagmiddag 5 april 1992. Een uitgelezen mogelijkheid om het imposante instrument te beluisteren in massale gemeentezang.

De dag erop werd door het district Noord-Holland van de K.N.O.V. 's avonds een vergadering belegd die honderden bezoekers en leden telde.

Dhr. Stekete, directeur van Flentrop orgelbouw hield een lezing, gecombineerd met het afzonderlijk presenteren van registers en groepen, registers (plena, tongwerken enz.)

De bespeling deed de organist van de Westerkerk, Jos van der Kooy. Hij deed dat op zijn eigen wijze: imponerend, vakkundig en.... humoristisch.

Beide gebeurtenissen gaven de schrijver dezes dermate "goede gevoelens" dat het schrijven van een commentaar over het herboren instrument zeker niet te moeizaam zal verlopen.

Het Orgel

Dit fraaie instrument bevindt zich in de renaissancistische kas, vervaardigd door de stadskistenmaker Jan Jansz.

Uitvoerig onderzoek bracht aan het licht dat dit fraaie meubel oorspronkelijk geschilderd was in een marmerimitatie.

Kas

Ik ken het Westerkerkorgel als een doorgaans zwijgend instrument (de honneurs werden meestal waargenomen door het koororgel). De uiterlijke uitstraling was mat door de grauwe gele kleur en de matte frontpijpen. Toch zag men de grandeur en de latente glorie van het instrument nog duidelijk. Immers de kas was verder onaangetaast en de fraaie laat-Renaissancevorm rijst als altijd fier op tegen de kerkmuur.

De hoofdwerkkas waarin -typerend voor de Hollandse classicistische vormgeving- geen echte pedaal torens zijn te ontdekken, is volmaakt in evenwicht met de door Hendrick de Keyser ontworpen kerkruimte. Soortgelijke kassen staan ondermeer in de Laurenskerk te Alkmaar (ontwerp Jacob van Campen), in de Pieterskerk te Leiden, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, in de Westzijderkerk te Zaandam; laatstgenoemd instrument van Duyschot (1711) bestaat uit louter een hoofdwerkkas, Nieuwe Kerk te Den Haag, de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. U ziet: Dit classicistische Hollandse Orgelfront is in vele kerkruimten te bewonderen.

(Het front van de Nieuwe Kerk in Amsterdam lijkt anders, omdat daar de pedaaltorens wel aanwezig zijn. Daar nemen de pedaaltorens de ruimte in beslag van de pilaren die, in de Westerkerk bijvoorbeeld, het hoofdwerk schragen). De forse ronding van de middentoren in het Westerkerkorgelfront is opvallend.

Chaotisch Binnenwerk: Steenkuyl (1895)

Was het orgelfront in de Westerkerk nog intact, daaraan tegengesteld was de situatie van het binnenwerk chaotisch. Een ruïne. Vele renovaties hadden daar het zijne toe bijgedragen, maar de teloorgang van het binnenwerk werd met name bewerkstelligd door de werkzaamheden van D.G. Steenkuyl in 1895: klavieren en regeerwerk werden weer, voor de vijfde keer, vernieuwd en pneumatisch gemaakt. De spaanbalgen werden verwijderd; het pijpwerk van 20 registers werd vervangen. Het Bovenwerk misvormde Steenkuyl in een romantisch werk. De windvoorziening van Knipscheer maakte zoals gezegd plaats en nu werden er twee magazijnbalgen neer gezet met twee regulatoren en een kompressor. In deze staat ging het instrument de 20ste eeuw in.

Ned. Klokken- en Orgelraad (1939)

Had Steenkuyl in 1895 het instrument al van haar karakter ontdaan in 1930 werd dit nog eens dunnetjes overgedaan. In opdracht van de Nederlandse Klokken- en Orgelraad werd een offerte gevraagd aan verschillende orgelbouwers. Bijzonderheid was daarbij de eis dat iedere orgelbouw per rubriek een prijs moest maken. Zo kon het derhalve gebeuren dat de ene orgelbouwer de laagste prijs had voor intonatie; de ander voor de windvoorziening en weer een ander voor het overige. Een gevaarlijke handelswijze omdat voor het werk geen eenheid is gewaarborgd.

Hoe dan ook, in 1939 kreeg:

- Th. Strunk uit Rotterdam de intonatie;
- C. Verweys uit Amsterdam de windvoorziening en levering nieuw pijpwerk;
- J.C. Sanders uit Utrecht, werd opgedragen al het overige uit te voeren.

Er kwam een nieuw Borstwerk zodat het instrument van toen af aan vier manualen telde. Het oude pijpwerk had het originele karakter door al deze ingrepen volledig verloren. Van toen aan was het wachten op een nieuwe kans voor het instrument, of was dit al te laat en was de oorspronkelijke staat van het instrument door al deze ingrepen al niet meer te achterhalen? In ieder geval deed de tijd haar werk in die zin dat in de naoorlogse jaren het vakmanschap van Nederlandse orgelbouwers gestaag toenam.

Rond 1990 was het zover: de toonaangevende orgelbouwer in grote en grootse orgelrestauraties, Flentrop B.V. te Zaandam was er klaar voor. Fondsen en sponsors waaronder Z.K.H. Prins Claus hadden zich bereid getoond de herbouw financieel te ondersteunen; thans prijkt het instrument weer in oude glorie. Hoewel.... is het oude of nieuwe glorie? Is het een reconstructie, een restauratie of herbouw geworden?

Oude- of nieuwe glorie?

De verdere ontstaansgeschiedenis (1680-1686)

Op 8 maart 1683 begon de bouw, maar op 31 mei 1684 werd de verdere bouw, via notariële akte, overgedragen aan de zoon Johannes. Deze voltooide vervolgens het orgel op 24 december 1686. R.B. Duyschot stierf vermoedelijk in 1688. Diens bestek luidde in 1682 als volgt: overgenomen uit: Geschiedenis van het orgel in de Westerkerk te Amsterdam, door Prof. Dr F.C. Stam. Een uitgave van de Stichting Vriendenkring Westerkerk, Prinsengracht 281-1016 GW Amsterdam. prijs f. 5,--.)

De auteur vermeldt als bron het lijvige (ca 600 pag.) restauratierapport van Jan Jongepier.

Voor het antwoord op de vraag: oude of nieuwe glorie zullen we allereerst de zeer bewogen geschiedenis van het Westerkerkorgel verder nagaan. Dat dit in grote lijnen gebeurt, laat zich raden.

Twee jaar nadat in Amsterdam besloten was dat het voortaan ~ onder het zingen van de Psalmen opt orgel sal worden gespeeld (1) besloten de stadsbestuurders dat in de grootste, na de reformatie gebouwde, kerk een orgel moest komen.

De opdracht werd gegeven aan Roelof Barend Duyschot, die een bestek maakte voor een twee-manualig orgel met vrij pedaal.

Hoewel F.C. Stam een vlot lezend informatief boekwerkje heeft geschreven is het toch jammer dat Jan Jongepier geen verzoek heeft gekregen om zijn onderzoekingen in een boek vast te leggen. Het meest recente voorbeeld van een dergelijke uitgave is het boek d3t naar aanleiding van de restauratie van het orgel in de Laurenskerk te Alkmaar verscheen. Jammer dat iets dergelijks thans niet is gebeurd. Maar goed, nu het bestek uit 1688:

De orgelkas werd gemaakt door Jan Jansz. Het orgel bevatte 29 sprekende registers.

Christiaan Vater (1726)

Christiaan Vater had net (in 1724-26) het orgel in de Oude Kerk in Amsterdam gemaakt. Hij bleef in Amsterdam zodat hij op 13 september 1726 de opdracht kon bemachtigen om het orgel in de Westerkerk schoon te maken, te herstellen en uit te breiden. Dit uitbreiden gebeurde in de vorm van een derde klavier dat de volgende registers kreeg:

prestant 8 in de discant dubbel

quintadena 8

baarpijp 8

octaaf 4 in de discant dubbel

holfluit 4

quint 3 in de discant dubbel

ruijspijp 3 sterk in de discant 4 sterk

tertiaan 2 sterk met verdubbeling van de terts in de discant

woudfluit 2 in de discant dubbel

vox humana 8

tremulant

De beide klavieren werden door nieuwe vervangen, evenals de twee blaasbalgen. De frontpijpen werden met tinfoelie beplakt.

Het gehele orgel werd opnieuw ge~ntoneerd zodat het nieuwe Bovenwerk een geheel kon vormen met de rest.

Schultze (1840), Vool (1786), Gabry (1830)

In de periode daarna werd het orgel in 1740 schoongemaakt en gerepareerd door

Matthias Schultze. In 1786 werkte J.J. Vool aan het orgel. Al het pijpwerk werd door hem van de lade genomen, van vele werden de voeten afgesneden en vervangen. Alweer werden de klavieren vervangen. De traktuur werd

nagezien, kleppen opnieuw beleerd.

In 1830 verrichtte B.J. Gabry uit Gouda nog de nodige reparaties.

Knipscheer (1842-46)

De Amsterdamse orgelmaker H. Knipscheer greep stevig in ten aanzien van de factuur van het orgel. Vooral omdat hij het front vernieuwde. Alle frontpijpen werden vernieuwd.

De middenvelden werden van zeven pijpen naar zes pijpen per veld teruggebracht. Daartoe werd het snijwerk door Knipscheer uit elkaar getrokken. De toonhoogte werd op $a = \hat{A}\pm 435\text{Hz}$ gestemd; terwijl deze hoogte bij Duyschot en Vater ongeveer een halve toon boven de gebruikelijke toonhoogte ($a = 440\text{ Hz}$) lag.

Meerdere verdubbelingen haalde Knipscheer weg. De sexquialter werd van 4 st. teruggebracht tot 2 sterk.

Knipscheer's reparatie in 1844 aan klavieren en koppels had niet veel succes, want twee jaar later bouwde Knipscheer drie nieuwe klavieren. Uit het rapport van G. Nijhoff uit januari 1844, vernemen we dat het orgel van zijn zoetheid in de klank was beroofd door de "wijde" opsneden die het gevolg waren van een verhoging van de winddruk. De inliggende tremulanten werden door opliggende vervangen om een grotere bedrijfszekerheid te verkrijgen en om het "heigen" van de toon tegen te gaan.

Zeven maal nieuwe manualen

Ondanks de vernieuwing van de manualen en het regeerwerk zou de nieuwe speeltafel het slechts vijftig jaar uithouden, waarna deze voor de vierde(!)(en niet de laatste keer) zou worden vervangen.

De nieuwe speeltafel, thans door Flentrop gemaakt is de zevende(1) set nieuwe klavieren:

Duyschot 1e; Vater 2e; Vool 3e; Knipscheer 4e, Steenkuyl 5e; Verweys 6e; Flentrop 7e. Gemiddeld twee maal per eeuw derhalve. En zo ging het instrument ontdaan van oude glorie, volgens de toen heersende smaak op naar de volgende ingreep die plaatsvond in 1895 toen Steenkuyl zich met het instrument bemoeide. Op dat moment is er in wezen al zoveel verloren gegaan dat het ruim een eeuw later niet meer mogelijk is om te spreken van een rekonstruktie, dit omdat er teveel onbekenden overblijven. Laat staan een restauratie.

3000 nieuwe pijpen (en het antwoord)

Want hoeveel pijpen zijn er nu precies overgebleven uit de periode DuyschotVater-Knipscheer?

Welnu, volgens opgave zijn dit:

- 250 pijpen van Duyschot
- 277 pijpen van Vater
- 42 18e eeuwse pijpen (van Vool?)
- 108 frontpijpen van Knipscheer
- Het register Baarpijp 8^e van Steenkuyl

De pijpenmakers van Flentrop maakte circa 3000 nieuwe pijpen. Daarbij werd zo dicht mogelijk aangesloten bij de factuur van Duyschot en Vater.

De originele stokken van de windladen hebben veel invloed gehad op de huidige dispositie, evenals het raamwerk van de windladen dat eveneens grotendeels oorspronkelijk bleek. En zo dient het antwoord op de vraag: Oude- of Nieuwe glorie zich eigenlijk als vanzelf aan: Het antwoord is:

Nieuwe glorie.

Geen restauratie; geen reconstructie, maar herbouw met het nemen van vrijheden om te komen tot een "zo flexibel mogelijke klank". De overgeleverde factuur van Duyschot en Vater werd hierbij zoveel mogelijk gerespekteerd, aldus de orgelmaker.

Indruk

Tongwerken

Zoals Jos het enige oorspronkelijke tongwerk, de Vox humana 8^e (Vater) liet horen was van respectievelijk grote klasse en schoonheid. Een prachtig register zowel in allerlei combinaties als solostem, dan wel als enkele getrokken stem, waarbij in dit laatste geval de Vox als het ware van gedaante verandert.

Dit register had al meer harten en pennen in beroering gebracht. Zo schreef Jacobus van Hoorn, organist van de Nieuwezijds Kapel op 2 februari 1727 dat hij het werk van Vater "goed en wel" bevonden had, en over de Vox humana: "die is soo goed als die van de oude kerk is". Dit register is volmaakt in oude glorie hersteld, dankzij het vakmanschap van Flentrop medewerkers en de adviseur Jan Jongepier. Alle overige tongwerken zijn nieuw gemaakt, waarbij enerzijds is getracht "het nieuwe materiaal zoveel mogelijk bij het bestaande mensuurbeeld aan te laten sluiten, anderzijds heeft de orgelmaker de door het vele nieuw, te maken pijpwerk ($\hat{A}\pm 80$